

“BÖYÜK DİNLƏRLƏ TANIŞLIQ”

Hüseyn Təvhidi

Böyük dirlərlə tanışlıq

layır. İnsanın dinə münasibəti, dindarlığı və ya möminliyi onun təbiyəsindən, böyüdüyü və yaşadığı mühitdən qaynaqlanır, peşəsindən və digər keyfiyyətlərdən qidalanır. Ümumiyyətlə, dini və mədəni duyğuların dünyaya göz açan uşaqla bir doğulduğuna, bu duyğuların fitri olduğuna inanıram. Mənim kimi düşünməyənlərin var olduğunu da bilirom. Yetkinləşmiş insanın dünyagörüşü və dini baxışları ciddi surətdə dəyişmir, onlar davamlı, qorarlı, oturmuş inanc, bilik, etiqad və duyğular küllişi üzərində formalasır (izahi çatın olan ruhi firtinaları, “yenidən doğulmalar”ı burada bir istisna kimi kənarlaşdırıram). Hər bir insan öz sosial və fərdi təcrübəsində din və təmas etdiyi digər mədəni sistemlərlə tanış olur və əlbəttə ki, o, bu təcrübə haqqında, bu tanışlığın necə baş verdiyi barədə söhbət açmaq iqtidarındadır. Bəlli sosial-siyasi mühitdə böyük bir uşağın, dünyəvi təhsil alan bir şagird və tələbənin, təbiəti və cəmiyyəti öyrənmək və tədqiq etməklə məşğul olan bir elm adamının dini təsəvvürləri, dinə və dindarlıra münasibəti nə qədər fərdi xarakter daşısa da, cəmiyyətin böyük bir qrupunun uyğun təsəvvür və münasibətini, sxematik olsa da, düzgün təmsil etdiyinə əminəm.

Ateizmi rəsmi ideologiya elan etmiş Sovetlər Birliyi zamanında yaşayan nənəm Zeynab mömin insan idi. Namaz və orucu yerində olmaqla, zəiflərə və kasıblara köməyi, mərhəməti ilə seçilirdi. “İlan yerisin balaları dalınca, içində də mənimkilər” - bunu dua kimi tez-tez təkrar edərdi. Məkkəni ziyarət edə bilməmişdi, amma atası Hacı Məmməd kişi, deyilənə görə, yeddi dəfə həccə getmişdi. Nənəmi çox sevirdim. O da məni çox sevirdi. Orucluq ayında nənəmin öz orucunu açmaq vaxtına mən nəzarət edirdim; söhbət mənim orta məktəbdə oxuduğum illərdən gedir. Adətim üzrə gecə keçənə kimi oxuyub-yazardım, Orucluq ayında isə bu sevimli zehni işi səhərə az qalmışa qədər davam edərdim ki, nənəmi sübh açılana yaxın oyada bilim və o, yemək yesin. Evinizdə nənəmdən başqa heç kim dindar deyildi. Din haqqında hər şeyi uşaqlıqda mən ondan eşitmışdım, mənim dirlə ilkin tanışlığım onun namazı, duaları, orucu və söhbətlərdən ibarət idi. Nə Quran oxumuşdum, nə hədis. Məktəbdə isə dünyəvi elmlər öyrənilir, onların içində də ateizm təbiyəsi verilirdi. “Kim kimi yaratdı” adlı şeirimdə bu məsələyə

Xəzər Universitetinin nəşriyyatında iranlı müəllif Hüseyn Təvhidinin “Böyük dirlərlə tanışlıq” kitabı Azərbaycan dilində çapdan çıxmışdır. Kitabı farscadan universitetin müəllimi, fəlsəfə doktoru Rüstəm Lazimov tərcümə etmişdir. Kitabın redaktoru və ön sözün müəllifi Hamlet İsaxanlıdır. Ön sözü oxucularımıza təqdim edirik.

**DİNLƏRLƏ TANIŞLIQ NECƏ BAŞ VERİR:
MÜHİT, ELM VƏ KİTAB**

Dirlə tanışlıq çox erkən, kitab dünyası ilə yaxın dostluqdan əvvəl başlanılır. Uşaq öz ailəsi və ətraf mühitin təsiri ilə, onları nümunə götürmək və müəyyən dərəcədə təqlid etməklə mənəvi-mədəni dəyərləri, o cümlədən dini anlayışları anla-

mağşa və mənimsəməyə baş-

toxunmuşum; aşağıda onun bir hissəsi göstirilir:

Allah özü xəlq eyləyib
Ən əziz bəndəsin-i-insanı
Quran-i Kərimi, Musanı, Isanı...
İmanı, ilahi dini -
Bunları mənə nənəm söyləyib
Çox istəyirdim onun xətrini...

O mələkdi, ülfəti qəlbimə doldu
Onun şığındığı tanrı
Mənim də allahım oldu,
Mən onun, nənəmin allahını sevdim.

Öncə nənəm mənə bir dünya yaratdı
Sonra gördüm həyat qəribə həyatdı.
Nədir həyat? Yaşadıqca duyдум az-az
Anladım ki onu tam anlamاق olmaz.
Müdrilərsə... elə hey ortanı qatdı
Ortaya hey sual atdı:
Kim kimi yaratdı?

Sonralar ”Ziyarət” adlı poema yazdım. Doğulduğum diyarı və sanki uşaqlığımı və keçmiş ziyarət edirəm - duyğusunu ilə yazılmış bu lirik-epik əsərin də baş qəhrəmanı, belə demək olarsa, nənəm Zeynəbdir. Aşağıda həmin poemadan kiçik bir parça göstirilir:

Sübə tezdən, axşam çığı
Sakit dua oxumağı
Məndə min hiss oyadardı
O ətrafda, o dünyada
İmənsızlıq ruhu vardı
Dərdi ki, açmazlar yada -
Dərdini göyə açardı...

Oruc, namaz, dəstəməzi
Yerindəydi, dəyişməzdə
Ruhu dolu sevgi, vüqar
Allahla oturub-durar
İnsanlarla deyişməzdə.
Dilindən heç vaxt düşməzdə
Allah, peyğəmbər kəlməsi.
Hələ getmir qulağımdan
"Bismillah, üssəməd..." səsi
O pıçılıtı, o ruh, iman
Mənimlə dünyani gəzdi...

Zülm gördü, cəfa çəkdi
Ayəq altında qalmadı.

Arzusu gözündə qaldı
İmanı zədə almadi.

Bir dəfə, 11-12 yaşım olardı, evimizin həyatində böyük şairimizin növbəti şeirini oxumaqla məşğuldum. Müəllimlər şeiri ucadan, səslə oxumağı tövsiyə edirdilər. Mən də çox dərindən düşünmədən, heç nəyi vecimə almadan, hətta bir az təntənə ilə şeiri oxuyurdum:

Nəbilerin,
allahların,
kralların,
şahların
Ölümünə qərar yazırıq!

Nəbi sözünün peyğəmbər mənası verdiyini o zaman bilirdim, ya yox – doğrusu bu yadında deyil. Allahların ölümüne qərar vermək mənə qəribə gəldirdi, amma o zaman bu məsələni tam hiss etdiyimi də düşünmürəm. Sən demə nənəm şeiri-səsimi eşidirmiş. Çox pərt olmuşdu, “o nədir oxuyursan, Allaha, peyğəmbərə də elə deyərlərmi?”. Mən şairin kim olduğunu dedim, şairi təriflədim. Nənəm “nə olsun ki, yaxşı şairdir, özünü-sözünü bilsin, küfr danışmasın, Allahla, peyğəmbərlə işi olmasın” dedi. Mən, əlbəttə, o zaman bilməyərəkdən necə günah işlətdiyimi tam anlamamışdım, etiraf edirəm ki, vəziyyətdən necə çıxdığım da tam yadında deyil. İndi, bu sətirləri yazarkən, nənəmin o mələk surətdən üzr istəməkdən və “eeh” deyə nəhayətsiz bir kədərlə içimi çəkməkdən başqa çarəm qalmır.

Sonralar din və onun tarixini öyrənməyə cəhd etdim. Ali məktəbdə “elmi ateizm” dərsi də keçdi; əlbəttə ki, bu dərsdən də mənə qalan din və onun tarixi haqqında fikirlər oldu. Qurani oxudum. Digər dini, tarixi, fəlsəfi fikirlərlə, əsərlərlə tanış oldum. Dəqiq elmlərdən fərqli olaraq təsdiq-oluna-bilməyən və təzkib-oluna-bilməyən ideya və nəzəriyyələrlə rastlaşdım. Bu dərkedilməzliyin fəlsəfədə araşdırma mövzusu olduğunu bildim (İ. Kant) və bu problem üzrə formal (riyazi) mənətiqdə alınmış məşhur natamamlıq teoremləri ilə tanış oldum (K. Gödel). Bir elm adamı, riyaziyyatçı və təbiətşunas kimi, tarix və mənəviyyat fəlsəfəsinə dərk etmək istəyən bir insan kimi öz mövqeyim əmələ gəldi. Vətən, dil və mədəniyyətlə yanaşı dinin da kimliyimizi müəyyən edən mühüm ünsür olduğunu anladım, dini öz şəxsimdə sitayış və ibadətlə deyil, kimlik və mədəniyyətlə bağlı gördüm.

* * *

Dinin əsasında müşahidə-edilə-bilməyən fövqəlgüclərə sitayış dayanır. Din öz prinsipləri, ənənəsi, mənəvi dəyərləri (yaxşı və pis, xeyir və şər), müqəddəsləri olan inanc və ibadət sistemidir. Din kainat, həyat, ölüm, yaradılış, ölümdənsonrakı həyat haqqında, əxlaq, davranış və yaşayış normaları haqqında təsəvvürlər küllisiidir. Müqəddəslik və ilahilik dinin mühüm attributlarıdır, onlar din kənarında az gözə çarpan, özünə xüsusi yer tapmayan cazibə qüvvəlidir. Dinin yaranmasında və ilkin yayılmasında başqalarını ilhamlandırma, ruhlandırma, arxasında apara bilən, böyük təsir gücünə və müstəsnə keyfiyyətlərə malik xarizmatik rəhbərlər - peyğəmbər və onun layiqli davamçıları əsas rol oynayır.

Yaxşı və pis nədir, onu kim müəyyən edir? Allahın nəyi yaxşı, nəyi pis saydığını barədə müqəddəs kitablar söz deyir. Təəssüf ki, təşkilatlanmış dinin öz içində xeyir və mərhəmətin işə keçmədiyi, gücsüz qaldığı hallar da çoxdur. Dildə sülhə və sevgiyə çağırın dinin tarixində çox zoraklıqlar olmuşdur, elə müqəddəs dini kitabların özləri də zoraklılığı tam inkar etmirlər. Din tarixində dinlərarası savaşlar və münaqişələrlə yanaşı qardaşın qardaşla qarşışdırması da az deyil. 16-cı əsrə Fransa və digər yerlərdə protestant-katolik, Bağdad xilafəti dövründə (və təəssüf ki, bu gün də arası kəsilməmiş) şio-sünni qarşışdırması günahsız qanlar axmasına, böyük qırğınlara səbəb olub. Yaxın zamanlara nəzər salsaq, M. Qandini, Ənvər Sadati, Yitzhak Rabini öz dindaşlarının qatlə yetirdiyi yada düşür.

Dini baxışlara görə əməllərində nisbətən azad olan insan öz azadlığı zamanı sanki təkəbbürlü və özünüsevər olub, Allahı bir qədər unudub günaha bata bilir. Allah bu nöqsanlarına görə insana və ya günah işlətmış bütöv xalqa müxtəlif şəkildə bəla göndərib cəza verə bilər. İnsan düşünməli, doğru yola qayıtmalıdır, bu halda o, bağışlanmaq ümidi ilə yaşaya bilər. İnsan birinci həyatı hesab olunan ana bətnində günah işlətmək iqtidarından deyil. Deməli insanın əməlləri onun ikinci, yəni fiziki həyatında baş verir, bu əməllərin əsil qiymətini isə o, fiziki ölümdən sonrakı kecid dövrü (?) bitdiyindən sonra - qiymət günündə alacaq. Yəni insan öz azadlığından necə istifadə etdiyinə görə axırtda cavab verməli olacaq, əsl mükafatını və ya cəzasını alacaq. Hər halda, ölümsüzlük varsa, o, ölümdən sonra başlayır. İnsan öz əməlləri ilə tək həzzi, bu dünyadaki şöhrəti təmin etmir, sürəkliliyi, ölümdən sonrakı həyatı da hazırlayır.

İnsan ölüür. Deməli
Qalsa qalır əməli
Və əməldən hörülür
Dünyamızın təməli.

Din vəhyyə, mütləq inanca və etiqada, “mənim sahəm, mənim meydanım” olan təbiət elmləri isə müşahidəyə, təcrübəyə, ölçüyə, mənətiqə, rasional düşünüçəyə, şübhəyə, sübuta əsaslanır. Dinə və insan təbiətinə, duygular aləminə xas olan irrasionallığı da rasional düşünçə ilə dərk etməyə çalışırıq. Ayrı yol hələ icad olunmayıb! Tamlik və bütövlük üçün rasionalalla irrasionalın, məhdud olanla nəhayətsiz olanın, sonlu ilə sonsuzun, müəyyən olanla qeyri-müəyyənliyin birləşdirir. Ruhi və cismani vəhdətin nəticəsidir həyat! Mahiyyətə subyektiv olana və ya subyektivizmi çox yüksək olana, bu halda irrasionalala rasionalın, idrakın cığırları ilə yaxınlaşırıq. Yollar, cığırlar çoxdur, rasionalın istənilən qədər yaxınlığında sonsuz miqdarda rasional olan var. Bu da öz növbəsində hər hansı ölçüsüzlüyü, irrasionallığın və sonsuzluğun birqiyətli şəkildə dəyərləndirilməsini, obyektiv tam anlaşılması mümkünsüz edir. Yaradılış, başlangıç kimi məsələlər idrakı zora salır. Nədir başlangıç? Başlangıçdan əvvəl nə olub? – Ağlılı da, dəli də bu sualları verəcək...

Başlangıç olubsa, söylə, o nadir,
Öncə kainatdır, ya düşüncədir?
Məhdud ağlımızla əbədiyyəti
Dərk edə bilmirik, iş çox incədir.

Rasional yolla müşahidə-oluna-bilməyən fövqəlqüdrətə sitayış üzərində kök atan və vəhylə gəlmış sayılan dinin bir çox təməl müddəalarını rasional düşüncə ilə dərk etmək cəhdini ciddi problemlərlə üzləşir. Məsələn, İsa ilə bağlı olan hadisələr və Ata, Oğul və Müqəddəs ruhdan ibarət üçlüyün anlaşılması; və ya Allahan heç kimə, heç nəyə bənzəməyən dárkedilməz zati ilə yanaşı Onun müqəddəs dini kitablarda maddi ünsürlər və insani sıfatlarda təqdim edilməsi, insan kimi hərəkət etməsi (yaradır, nəzarət edir, nəsihat verir, yada salır, sevir, mükafatlandırır, məhkəmə qurur, cəza verir...), xüsusi halda Onun zorakılıqdan çəkinməməsi; yaxud Allahan və İblisin yanaşı mövcudluğu. Qədim zamanlardan gələn və "Epikurus paradoksu" adlanan sonuncu problemin David Hume tərəfindən deyilişini yada salaq. Allahan fövqəlqüdrətli və xeyrxah olması ilə İblisin mövcudluğu bir-birinə uymur. Əgər Allah İblisi məhv etmək istəyir, amma bacarmırsa, deməli O, fövqəl qüdrətə malik deyil. Əgər Allah İblisi məhv etmək istəmirsa, deməli, O, xeyrxah deyil. Əgər Allah İblisi məhv etmək istəyirsə və bunu bacarırsa, onda niyə İblis mövcuddur? (və ya Allahan mövcudluğu sual altına alınır). "Üç sual" adlı şeirimiz də sanki bu sualla bağlıdır:

Birinci hansı bəxtəvər daddı
Güllərin bihş edən ətrini?
Gülə nəfəs verənmə yaratdı
Bəşəri içindən yeyən kini?
İfadə caiz isə
Kim belə qüdrət veribdir İblisə?

Bəzi qədim xristian teoloqlar "Allah bizə nə dost, nə düşməndir" deyirdilər.

Müxtəlif ideologiyalar dinin daşıdığı missiyani, vəzifəni müəyyən dərəcədə əvəz etməyə çalışmışlar. Filosoflar və digər mütəfəkkirlər tərəfindən çox fərziyyələr irəli sürülmüş, cəmiyyət modelləri yaradılmış, ideologiyaya çevriləməyən nəzəriyyələr sadəcə utopiya saylmışlar. Böyük insan toplumunda tətbiqini tapan ideologiya xüsusi "düzgün" həyat tərzi bəyan edir və həmin toplumu qətiyyətlə bu həyat tərzinə, əxlaq kodeksinə uyğunlaşmağa çağırır, yəni məcbur edir. Həyata keçirilmiş ideologiyalardan biri (və ən güclüsü) olan Marksizm görə din insanı sosial problemlərdən yayındır, maddi olan dünyada insanlara xəyalı bir inanc sistemi quran ziyanlardır, "din xalq üçün tiryəkdir". Kommunist ideologiyalı dövlətlər də, dirlər kimi, onları qəbul etməyənləri, onlara şübhə ilə yanaşanları təqib etmiş, əzmiş, məhv etmişlər. Din kimi Marksizm də əxlaq normaları işləyib hazırlamış, tarixin və insanlığın məqsədini və inkişaf yolunu elan etmiş, bu yolda təşkilati fəaliyyət xüsusi yer ayırmışdı; kommunist partiyası dini qurumu, kilsəni, xəlifəliyi, Papalığı əvəz etmişdi. Kommunizmi, geniş mənada, bir din kimi təqdim edənlər var; universallığa iddialı bu din digər dirlərlə yola gedə bilməzdi, ona görə də ateizmi öz ideologiyasının təməlində yerləşdirmişdi.

* * *

Çağdaş cəmiyyətdə insanları birləşdirən və insanlara böyük təsir gücü olan ən böyük, ən geniş vüsət almış fəaliyyət növləri hansılardır? Üç böyük fəaliyyət

şəbəkəsinin varlığı aydınlaşdır: təhsil, din və media-əyləncə. Demək olar ki, hər kəs, hər ailə müəyyən şəkildə təhsillə bağlıdır. Hər kəs televiziya, radio, qəzet, jurnal, internet kimi informasiya qaynaqları və əyləncə növlərindən istifadə edir. Allah, peyğəmbər, axırət, dini anlayış, dəyər və ibadətlər hər kəsin həyatında, sözündə-söhbətində bu və ya digər dərəcədə yer tutur. Bu üç şəbəkə bir-biri ilə də bağlıdır. Yازının və savadlılığının yayılmasında, təhsilin inkişafında din həlliədici rol oynamışdır. İsləm dünyasında məktəbləşmənin necə getdiyini, mədrəsələrin necə qurulduğunu yada salmaq kifayətdir. Təhsilin dina təsiri olub, bu təsir indi də var və birqiyəməli deyil. Elm şəbəkəsi də nüfuzludur, lakin onun əhatə dairəsi nisbətən kiçikdir. Elm və din arasındaki ziddiyətlər bir tərəfdən onların fərqli təbiəti və öz problemlərinə yanaşma sistemi ilə bağlıdır, digər tərəfdən isə, bu qarşidurmaların ən azı bir qismi şəxsi hakimiyət və dini hakimiyət uğrunda gedən mübarizədən qaynaqlanmışdır. Dinin siyaset və təhsil birbaşa nüfuz etməsini dayandırıran, dini siyasetdən ayıran Dünəvəlilik (sekularlıq) isə 16-17-ci əsrlərdə Qərb dünyasında həddini aşan dini zorakılığa etirazın və həmçinin, elmi-texniki tərəqqinin nəticəsində baş tutdu.

Elm və texnologiya inkişaf etdikcə, sanki dinin təsir dairəsi daralmışdır. Elmin qüdrəti insanları heyran etmiş, elmə sitayış edənlər çoxalmışdır. Allahan və peyğəmbərlərin deyil, elmin qüdrətinə inanc gətirənlər üçün elm sanki dini əvəz etmiş, elm özü sanki din rolunu oynamaya başlamışdır. Elmi bilik, idrak adlı fövqəlgüçə inamı, elmə pərəstişi geniş mənada bir din kimi təsəvvür etmək mümkün və bəzi insanlara da təbii görünə bilər. A. Einsteinin sözləri fikrimizə qanad verir: "Allahan göndərdiyi mələk gəlib bunları [şöhrət, qazanc, fayda məqsədilə elmə gələnləri] elm məbədindən qovsa, məbəd faciəli şəkildə boşalacaq, seyrələcək, amma boş qalmayacaq [...] Mələyin əzizlədiyi və məbəddə qalan insanların əksəriyyəti qəribə, qapalı, tənəhadırlar [...] Onları elmə və sənətə gətirən - əzabverici ağırlıq və ümidsiz boşluqla dolu olan gündəlik qayğılardan uzaqlaşmaq istəyidir, öz daim dəyişən tələb və siltaşlıqlarından uzaqlaşmaq istəyidir [...] Onlar özlərinə sadə və aydın dünya mənzərəsi yaratmaq, yaşadıqları adı dünyayı öz yeni dünyaları ilə əvəz etməyə çalışırlar. Rəssam, şair, nəzəriyyələrlə baş sindiran filosof və təbiətşünas, hərə bir cür, bununla məşğuldur". Lakin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, elmin əhatə dairəsi din, media-əyləncə və təhsil qədər böyük deyil. Hərçənd ki, təhsil elmin inkişafına birbaşa təsir göstərir, amma bu təsir elmi təfəkkürün elliklə qələbəsinə gətirib çıxarmır. Ümumiyyətlə, nəyin az, zəif, nəyin çox, güclü olması mübahisəlidir. Elmi təfəkkür dərəcəsinə yüksəlməyən ağıl, rasionəl düşüncə, yəqin ki, bu və ya başqa dərəcədə, hamiya xasdır, ilahi olana sitayış və etiqad isə bir sıra insanlarda zəif və ya yox dərəcəsində ola bilər.

Görünür ki, elm dini əvəz edə bilməyəcək, din yox olan deyil; insanların böyük qisminə inanmaq bilik qazanmaqdan daha asan və maraqlı gəlir, inanmaq elmi-tənqidi düşüncədən daha əlcətan, asan-başa-düşülən və cazibəlidir. Gerçəklilikdən xilas üçün xəyal etmək, ümid bəsləmək, gələcəyi öngörmək, proqnozlaşdırmaq istəyir insan. Din bu istəyə çatdırıbilir. Dirlər aradan qalxmadi və həmçinin, "universal din" yaranmadı. Qərarlı inanc sistemini malik çox müxtəlif və inkişaf etmiş mədəni cəmiyyətləri hansısa universal bir din yaratmaqla

Rasional yolla müşahidə-oluna-bilməyən fövqəlqüdrətə sitayış üzərində kök atan və vəhylə gəlmış sayılan dinin bir çox təməl müddəalarını rasional düşüncə ilə dərk etmək cəhdini ciddi problemlərlə üzləşir. Məsələn, İsa ilə bağlı olan hadisələr və Ata, Oğul və Müqəddəs ruhdan ibarət üçlüyün anlaşılması; və ya Allahan heç kimə, heç nəyə bənzəməyən dárkedilməz zati ilə yanaşı Onun müqəddəs dini kitablarda maddi ünsürlər və insani sıfatlarda təqdim edilməsi, insan kimi hərəkət etməsi (yaradır, nəzarət edir, nəsihat verir, yada salır, sevir, mükafatlandırır, məhkəmə qurur, cəza verir...), xüsusi halda Onun zorakılıqdan çəkinməməsi; yaxud Allahan və İblisin yanaşı mövcudluğu. Qədim zamanlardan gələn və "Epikurus paradoksu" adlanan sonuncu problemin David Hume tərəfindən deyilişini yada salaq. Allahan fövqəlqüdrətli və xeyrxah olması ilə İblisin mövcudluğu bir-birinə uymur. Əgər Allah İblisi məhv etmək istəyir, amma bacarmırsa, deməli O, fövqəl qüdrətə malik deyil. Əgər Allah İblisi məhv etmək istəmirsa, deməli, O, xeyrxah deyil. Əgər Allah İblisi məhv etmək istəyirsə və bunu bacarırsa, onda niyə İblis mövcuddur? (və ya Allahan mövcudluğu sual altına alınır). "Üç sual" adlı şeirimiz də sanki bu sualla bağlıdır:

Birinci hansı bəxtəvər daddı
Güllərin bihş edən ətrini?
Gülə nəfəs verənmə yaratdı
Bəşəri içindən yeyən kini?
İfadə caiz isə
Kim belə qüdrət veribdir İblisə?

Bəzi qədim xristian teoloqlar "Allah bizə nə dost, nə düşməndir" deyirdilər.

Müxtəlif ideologiyalar dinin daşıdığı missiyani, vəzifəni müəyyən dərəcədə əvəz etməyə çalışmışlar. Filosoflar və digər mütəfəkkirlər tərəfindən çox fərziyyələr irəli sürülmüş, cəmiyyət modelləri yaradılmış, ideologiyaya çevriləməyən nəzəriyyələr sadəcə utopiya saylmışlar. Böyük insan toplumunda tətbiqini tapan ideologiya xüsusi "düzgün" həyat tərzi bəyan edir və həmin toplumu qətiyyətlə bu həyat tərzinə, əxlaq kodeksinə uyğunlaşmağa çağırır, yəni məcbur edir. Həyata keçirilmiş ideologiyalardan biri (və ən güclüsü) olan Marksizm görə din insanı sosial problemlərdən yayındır, maddi olan dünyada insanlara xəyalı bir inanc sistemi quran ziyanlardır, "din xalq üçün tiryəkdir". Kommunist ideologiyalı dövlətlər də, dirlər kimi, onları qəbul etməyənləri, onlara şübhə ilə yanaşanları təqib etmiş, əzmiş, məhv etmişlər. Din kimi Marksizm də əxlaq normaları işləyib hazırlamış, tarixin və insanlığın məqsədini və inkişaf yolunu elan etmiş, bu yolda təşkilati fəaliyyət xüsusi yer ayırmışdı; kommunist partiyası dini qurumu, kilsəni, xəlifəliyi, Papalığı əvəz etmişdi. Kommunizmi, geniş mənada, bir din kimi təqdim edənlər var; universallığa iddialı bu din digər dirlərlə yola gedə bilməzdi, ona görə də ateizmi öz ideologiyasının təməlində yerləşdirmişdi.

* * *

Çağdaş cəmiyyətdə insanları birləşdirən və insanlara böyük təsir gücü olan ən böyük, ən geniş vüsət almış fəaliyyət növləri hansılardır? Üç böyük fəaliyyət

şəbəkəsinin varlığı aydınlaşdır: təhsil, din və media-əyləncə. Demək olar ki, hər kəs, hər ailə müəyyən şəkildə təhsillə bağlıdır. Hər kəs televiziya, radio, qəzet, jurnal, internet kimi informasiya qaynaqları və əyləncə növlərindən istifadə edir. Allah, peyğəmbər, axırət, dini anlayış, dəyər və ibadətlər hər kəsin həyatında, sözündə-söhbətində bu və ya digər dərəcədə yer tutur. Bu üç şəbəkə bir-biri ilə də bağlıdır. Yازının və savadlılığının yayılmasında, təhsilin inkişafında din həlliədici rol oynamışdır. İsləm dünyasında məktəbləşmənin necə getdiyini, mədrəsələrin necə qurulduğunu yada salmaq kifayətdir. Təhsilin dina təsiri olub, bu təsir indi də var və birqiyəməli deyil. Elm şəbəkəsi də nüfuzludur, lakin onun əhatə dairəsi nisbətən kiçikdir. Elm və din arasındaki ziddiyətlər bir tərəfdən onların fərqli təbiəti və öz problemlərinə yanaşma sistemi ilə bağlıdır, digər tərəfdən isə, bu qarşidurmaların ən azı bir qismi şəxsi hakimiyət və dini hakimiyət uğrunda gedən mübarizədən qaynaqlanmışdır. Dinin siyaset və təhsilə birbaşa nüfuz etməsini dayandırıran, dini siyasetdən ayıran Dünəvəlik (sekularlıq) isə 16-17-ci əsrlərdə Qərb dünyasında həddini aşan dini zorakılığı etirazın və həmçinin, elmi-texniki tərəqqinin nəticəsində baş tutdu.

Elm və texnologiya inkişaf etdikcə, sanki dinin təsir dairəsi daralmışdır. Elmin qüdrəti insanları heyran etmiş, elmə sitayış edənlər çoxalmışdır. Allahan və peyğəmbərlərin deyil, elmin qüdrətinə inanc gətirənlər üçün elm sanki dini əvəz etmiş, elm özü sanki din rolunu oynamaya başlamışdır. Elmi bilik, idrak adlı fövqəlgüçə inamı, elmə pərəstişi geniş mənada bir din kimi təsəvvür etmək mümkün və bəzi insanlara da təbii görünə bilər. A. Einsteinin sözləri fikrimizə qanad verir: "Allahan göndərdiyi mələk gəlib bunları [şöhrət, qazanc, fayda məqsədilə elmə gələnləri] elm məbədindən qovsa, məbəd faciəli şəkildə boşalacaq, seyrələcək, amma boş qalmayacaq [...] Mələyin eziyəldiyi və məbəddə qalan insanların əksəriyyəti qəribə, qapalı, tənəhadırlar [...] Onları elmə və sənətə gətirən - əzabverici ağırlıq və ümidsiz boşluqla dolu olan gündəlik qayğılardan uzaqlaşmaq istəyidir, öz daim dəyişən tələb və siltaşlıqlarından uzaqlaşmaq istəyidir [...] Onlar özlərinə sadə və aydın dünya mənzərəsi yaratmaq, yaşadıqları adı dünyayı öz yeni dünyaları ilə əvəz etməyə çalışırlar. Rəssam, şair, nəzəriyyələrlə baş sindiran filosof və təbiətşunas, hərə bir cür, bununla məşğuldur". Lakin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, elmin əhatə dairəsi din, media-əyləncə və təhsil qədər böyük deyil. Hərçənd ki, təhsil elmin inkişafına birbaşa təsir göstərir, amma bu təsir elmi təfəkkürün elliklə qələbəsinə gətirib çıxarmır. Ümumiyyətlə, nəyin az, zəif, nəyin çox, güclü olması mübahisəlidir. Elmi təfəkkür dərəcəsinə yüksəlməyən ağıl, rasionəl düşüncə, yəqin ki, bu və ya başqa dərəcədə, hamiya xasdır, ilahi olana sitayış və etiqad isə bir sıra insanlarda zəif və ya yox dərəcəsində ola bilər.

Görünür ki, elm dini əvəz edə bilməyəcək, din yox olan deyil; insanların böyük qisminə inanmaq bilik qazanmaqdan daha asan və maraqlı gəlir, inanmaq elmi-tənqidi düşüncədən daha əlcətan, asan-başa-düşülən və cazibəlidir. Gerçəklilikdən xilas üçün xəyal etmək, ümid bəsləmək, gələcəyi öngörmək, proqnozlaşdırmaq istəyir insan. Din bu istəyə çatdırıbilir. Dirlər aradan qalxmadi və həmçinin, "universal din" yaranmadı. Qərarlı inanc sistemini malik çox müxtəlif və inkişaf etmiş mədəni cəmiyyətləri hansısa universal bir din yaratmaqla

birləşdirmək fikri utopiyadan başqa bir şey deyil. Bunun əvəzinə ümumbehəri dəyərlərdən, ədalətdən, humanizmdən danışmaq olar. Əslində universal din rolunu oynamayaq əsas namizəd məhz elm ola bilərdi. Elmi təfəkkür, dünyagörüşü insanın formallaşmasında rol oynayır, şəxsin ləyaqət hissini də təsir edir; elm həyat tərzini müəyyən edən mühüm amildir. Lakin elmin sitayış etdiyi mütləq həqiqətdən kəndəda da zənginlik və gözəllik var - poeziya, musiqi, incəsənət və bu sırada - möminlərin qəlbində yuva salan inam, fəzilət və ahəng!

Elmi düşüncənin çox əlcətan olmaması və kütləni arxasında apara bilməməsi elmin dinə çevrilə bilməməsini, "elmi din" in daşıyıcılarının az sayılı qalmasını şərtləndirir. Hans-Georg Gadamer elmin daim isbat tələb etməsini onun xoşqılıqlı (tolerant) olmaması kimi şərh edirdi (xüsusi dinə, fəlsəfə və dünyagörüşünə qarşı).

Dini təzyiq alətinə çevirmək, siyasıləşdirmək təhlükəli nəticələrə, təməl insan haqları və insan azadlığının ciddi surətdə məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxara bilir. Çağdaş dünyanın çox böyük qismində din dövlətdən ayrılib. Din əvvəller ona xas olan siyasi və dövləti idarəetmə funksiyalarını itirib; o, daha cəza aparıcı deyil (hərçənd ki, insanda qorxu hissini olmasına vacib sayır). Din Galileo Galilei (Qaliley) ilə barışib, lakin Darvini hələ tam qəbul etmək istəmir. Dinin ifrat təəssübkeşləri Əhdi-Ötiq, Quran və bəzə digər müqəddəs kitabları çağdaş elmi nailiyyətləri özündə əks etdirən elmi kitab kimi qələmə verməkdə israrlıdır. Elm və dinin fərqli sahələr olduğu, elmin əxlaq və mənəviyyat məsələlərində dinə, dinin sırf elmi məsələlərdə elmə ehtiram göstərməsi dinlə elm arasında sülhün, əməkdaşlığın əsası ola bilər; monopolist olmaq ətrafdakıların hörmət və rəğbətini qazanmaq işinə xeyir vermir. Bununla yanaşı dinin yaşayacaq, dinə ehtiyac var. Din insanların ümidi bəslədiyi inamı və siğiməq istədiyi fövqələqüvvəni ona bəxş edə bilir, ilahi və müqəddəs olana sitayış etmək imkanı yaradır. Din möminlərə onların ürəkləriندən keçən xoşbəxt sonluğu vəd edir və ora gedən yolu göstərir. Mömin adam varlıq, mövcudluq şübhələrinə qapılmış, o, rahatdır.

Din sülha və ədalətə çağırır, zəifə maddi və mənəvi kömək etməyi tövsiyə edir, güclünün zəifi bağışlamasını istəyir, pis əməllərdən çəkindirir, qorxudur, əxlaqi saflaşdırır. Bu çox yaxşıdır. Xüsusi, iradəsi zəif olan insanlara, yolumu çəşənlərə, tövbə etmək istəyənlərə din əlini uzadır, onların ayaq üstə qalxmasına kömək edir. Ümidsizlik, tənhalıq və ruh düşkünlüyü olan insanlar əyləncəyə, həzzə, hay-küyə can atırlar, bu halda din sadəliyə, mənəviyyata, sakitliyə səsləyən alternativ cazibə məkanı kimi ortaya çıxır.

Din ləyaqəti qorumağa, əldə olunan və mümkün olanla qane olmağa çağırır. Din mənəvi həzzi maddiyyətdən daha yüksək sayımaqla insanların özlərini xoşbəxt hiss etmələrinə kömək edir -mən bu fikrin tərəfdarları sırasındayam. Dinlər haqqında görüşlər çox müxtəlif olsa da, qardaşlıq, bərabərlik, ədalət və mərhəmət hissələrinin müdafiəsində və davamlılığında dinlərin böyük rolu şəksizdir. Əlbəttə ki, İlahi qüdrətə sitayışlə, dini çərçivələrlə, məhdudiyyətlərə yanaşı din içinde insan ləyaqəti, insan əzəməti, insan dühəsi da unudulmamalıdır. Burada Allaha müraciət edən Məhəmməd İqbəl yada düşür:

Məhəmməd də sənin, Cəbrail də sənin,
Quran da sənin
Lakin müəllifi mənəməm,
sənsənmi bu şirin sözlərin?!

* * *

Azərbaycan oxucularına İranlı müəllif Hüseyin Tövfiqi'nin "Böyük dinlərlə tanışlıq" kitabını təqdim edirik. Əsər öz məzmun və şərhəri ilə bu sahədə Azərbaycan oxucularına məlum olan kitab və digər qaynaqlardan fərqlənir, onun Azərbaycan türkçəsinə tərcümə üçün seçilməsi də məhz bu xüsusiyyəti ilə bağlıdır.

"Böyük dinlərlə tanışlıq" kitabı həcmə bir-birinə yaxın və mövzu baxımından təbii ardıcılıqla malik dörd hissədən ibarətdir. Birinci hissədə din haqqında ümumi məlumat verilir, qədim dünyanın dinləri və Hindistan, Çin, Yaponiya xalqlarının dinləri haqqında danışılır. Ikinci hissə yəhudiliyə, üçüncü xristianlıq və nəhayət, dördüncü hissə İslam və onun digər dinlərlə müqayisəsinə həsr olunmuşdur.

Dini anlayışların tərifi, dinlərin təsnifati və ya qruplaşdırılması kimi məsələlər çox müxtəlif təbiətə malik subyektlər haqqında ümumiləşmiş rəy tələb edir və bu, ilk baxışdan göründüyü qədər sadə deyil. Məsələn, müəllif dini mənsubiyətin hansı əlamətlərə görə müəyyən edilməsi məsələsinə xas olan qeyri-müəyyənlilik dəqiqə yetirir. Zənnimcə, bu və ya digər dinə mənşət olma bu dinə hansı şəkildə isə inananların və ya möminlərin sayı ilə müəyyən edilmir; bütün insanların dinə inanma dərəcələrini təyin etmək çox ağır iş olardı. Hər hansı dinə mənşət olmanın tərifi az-çox dəqiq ölçülü bilən "tariximədəni yanaşma" ilə verilə bilər. Məsələn, müsəlman deyəndə tarixən islam mədəniyyətinə aid edilmiş, müsəlman sayılmış xalqın nümayəndələri başa düşülür. Əgər müsəlman sayılan bir kəs rəsmi olaraq başqa dinə keçibəsə, o, artıq müsəlmanların deyil, keçdiyi yeni dinin nümayəndələri sırasında hesaba alınır. Həmçinin, tariximədəni baxımdan müsəlman və ya xristian sayılanların heç də hamısı dindar, mömin deyillər, ibadətlə məşğul olmurlar, onların içində ateistlər də var (çox zaman bunu xüsusi bəyan etməyən). Bəzi tədqiqatçılar dünya əhalisinin təqribən beşdə birinin ateist olduğunu iddia edirlər.

Təqdim etdiyimiz kitabda təbiətə sitayışla bağlı olan ibtidai dinlər və qədim dünyanın dinləri - Misir və Babilistanda, Yunan və Romada, ərəb dünyasında və əlbəttə ki, qədim İran və onun təsirində olan ölkələrdə mövcud olmuş dinlər (Zərdüştlük, Manilik, Məzdəkizm...) dəqiqətlə və yığcam şəkildə təqdim edilmişdir. Allahlar pantheonu, bütürəstlik, xeyir və şərin mübarizəsi kimi prinsiplər üzərində qurulmuş müxtalif qədim dinlərin öyrənilməsi bəşər tarixinin mühüm hissəsini təşkil edir.

Qədim dünyanın Hindistan, Çin, Yaponiya kimi böyük xalqlarının və onların təsir dairəsində yaşayan xalqlarının dinləri fəlsəfi dinlər, fəlsəfi təbiətli dünyagörüşü kimi təqdim oluna bilər. Kitabın Hindistan dinlərinə aid hissəsini oxuyarkən dil, tarix, din, çağdaş həyat və mədəniyyət baxımından çox rəngarəng, hər çalara malik Hindistana növbəti bir səfərimdə yazılmış bir miniatür (və onu oxucular üçün şərh edən cümlə) yadına düşdü:

Biri quran, biri yıxan, biri qoruyan*
 Allahların diyarında qaldım bir zaman.
 Qurmaqdın məmənun olmuşam, yıxmadaq
 Qorumaq nə ağır dərdmiş, bərk dur, ay aman!

Din tarixinə və ya dinlərlə tanışlığa həsr olunmuş hər hansı kitabda Tövhidi, İbrahimî dinlər və ya Vəhy dinləri kimi tanıdlan Yəhudilik, Xristianlıq və İslam üçlüyü mərkəzi yer tutur; Hüseyin Tövfiqi'nin "Böyük dinlərlə tanışlıq" kitabı da bu mənənada istisna təşkil etmir. Yəhudiliyə aid fəsildə yaranışdan, əsas peyğəmbərlərdən başlamış çağdaş İsrail dövlətinin qısa yaranma tarixinə qədər dövr əhatə olunur. Kitab (bunu bölgəmizi yaxşı tanıyan oxucular təxmin edə bilər) İsrail dövlətinə xüsusi məhbəbətlə seçilir. Əhdi-ətiq kitablarının, o cümlədən tarixi (ilk beş kitab-Tövrat daxil olmaqla) kitabların, hikmət, minacat, dua və şeir kitablarının (Davudun "Zəbur"u, Əyyubun və Süleymanın kitabları daxil olmaqla) və nəhayət, peyğəmbərlərin gələcəyi xəbər verdikləri kitabların qısa məzmunu və şəhəri verilmişdir. Müəllif, həmçinin, Tövratın təfsiri sayılan Təlmud, o cümlədən məad - qiyamət gündündə dirilmə hadisəsi, dini ehkamlar, müxtəlif fırqələr-təriqətlər haqqında məlumatlarla Yəhudilik fəslini dolğun etməyə çalışıb.

Kitabın maraqlı hissələrindən biri xristianlıq, İsanın şəxsiyyəti, əməli və ardıcıllarına həsr olunmuşdur. Müəllifin şərhində İsa inqilabçıdır. 12 elçi-həvarilərin və xristianlığın memarı sayılan Pavlosun (Azərbaycanda rus dilinin təsiri ilə Müqəddəs Pavel deyirlər) fəaliyyətinə xüsusi diqqət verilmişdir; Pavlosun qüdrət sahibləri qarşısında xristianları itaətə çağırması sanki İsanın inqilabi ruhuna tərs gəlir. Kitabda kilsənin get-gedə gücləndikcə siyasetə daha çox qarışması və Papalıq siyasetinə də yer ayrılib. Xristianlığın əsas kitabı sayılan Əhdi-Cədidi, o cümlədən İncilin (ilk dörd kitab) qısa məzmunu, xristian adət və mərasimləri, kilsədə (xristianlıqda) yaranmış fırqələr və kilsə islahatları da xristianlıq haqqında yiğcam məlumat almaq istəyənlərə maraqlı və faydalı olacaq.

Kitabın sonuncu fəslİ İsləm və onun digər dinlərlə müqayisəli təhlilinə həsr olunmuşdur. Bu fəsil, ilk baxışdan zəruri kimi görünən, İsləmin əsasları və ya İsləm dininə girişdən ibarət deyil; görünür ki, müəllif öz kitabını İsləmin əsaslarını bilən oxucular üçün nəzərdə tutmuşdur. Burada, əsasən, üç İbrahimî dinlər arasında mövcud olan oxşarlıqlar, əlaqələr və münasibətlərə baxılır. Allah və peyğəmbərlik, din, dövlət və siyaset məsələləri müzakirə olunur. Dünyanın sonu və xilas, doğruçu və yalançı xilaskarlar haqqında məlumat verilir; Dəccal məsələsinin şəhəri, zənnimcə, subyektiv xarakter daşıyır. Məişət və ailə məsələlərinin, dini adət və ehkamların müqayisəli təsvirinə də xüsusi yer ayrılmışdır. Allah və onun tanınması məsəlesi, istər-istəməz, antropomorfik müqayisələrə, maddi ünsürlərə, Allahın insanı sıfatlarına gətirib çıxarır. Təsvir edəninsan olduğunu və təsvirin insanlar üçün olduğunu, insanların ilahi söz sahibi olmadıqlarını nəzərə alsaq, Allahın tanınması sanki

metafizika məsələsinə gəlib çıxır, maddi mənə ilə məcazi mənə arasında şərhərə yol açılır. Din və irfan, sufizm və ariflər haqqında qısa məlumat verilir. Müqəddəs və səmavi kitabların müəllifləri və mötəbərliyi, tərcümə, təfsir, təvil (hermenevtika) kimi anlama, qavrama üsulları haqqında səhəbət misallarla müşayiət olunsayıdı, mənə və məzmun, yəqin ki, daha aydın açılar, məsələ və hadisələrə nüfuz daşı şəffaf olardı.

Müzakirə etdiyimiz bu sonuncu fəsildə digər İbrahimî dinlərin İslamlı müqayisədə təqidinə mühüm yer ayrılmışdır. Təəssübkeş müsəlman bir sıra hallarda alimi üstələyir, hər halda, mənə belə gəldi; az qala hər məsələdə İsləmin üstünlüyünü nümayiş etdirmək səyi aydın görünür. Müəllif kitabın birinci hissəsində tərəfsiz, obyektivdir, sonra buna cəhd etsə də, İsləm baxışı üstün gəlir; az olsa da, şia baxışı da görünür. Böyük dinlərin təsviri və təhlilində, bu yolda qarşıya çıxan metafiziki problemlərin şərhində din ilə eyni anadan süd əmən fəlsəfəyə (İbn Rüşd) müraciət edilməsi arzu olunur. "Böyük dinlərlə tanışlıq" kitabı müəllifinin də bu fikirdə olduğu guman edilə bilər (kitabında din fəlsəfəsini təhlil xüsusi cəlb etməsə də). Sadəcə, tanışlıq xarakteri daşıyan kitabın məzmun və həcm məhdudiyyətləri olduğunu da unutmaq olmaz.

Bu kitabın Azərbaycan türkçəsinə tərcüməsi və nəşri Xəzər universiteti və İranın SƏMT –Humanitar Elmlər üzrə Universitet dərsliklərinin Tədqiqi və Tərtibi Təşkilatı (Səazman-i-Motale-i) və Tədvini-i-kotob-i-insani-i-daneşgah ha) arasındaki əməkdaşlığı borcludur. 1985-ci ildə təsis edilmiş SƏMT elmi kitabların, universitet dərslikləri və dərs vəsaitlərinin tərtibi, nəşri, tərcüməsi ilə yanaşı müəyyən elmi-tədqiqat və təşkilati işlərlə də məşğul olur, ayrı-ayrı tədqiqatçı, müəllif və təşkilatlara dəstək verir. SƏMT-in fəaliyyət göstərdiyi dillər arasında fars, ingilis, rus və Azərbaycan türkçəsi seçilir. SƏMT-in möhtərəm sədri Höcətülislam Dr. Əhməd Əhmədi və müavinləri ilə Bakıda və Tehranda görüşlərimiz, müzakirə və təhlillərimiz nəticəsində əməkdaşlıq etməyi, Azərbaycan türkçəsi və farscadan bir-birinə kitab tərcüməsi və nəşri işinə başlamağı qərara aldıq. Bakıda İran Mədəniyyət Mərkəzinin sədri İbrahim Nuri də bu işə xeyrxah münasibətini əsirgəmədi. Onlara təşəkkür edirəm.

Farscadan Azərbaycan türkçəsinə tərcüməsi və nəşrə hazırlıq zamanı bir sıra çətinliklərin aradan qaldırılmasından, ilkin tərcümə mətninin təshih edilməsində tərcüməçi - Xəzər universiteti Şərq dilləri və dinşünaslıq departmanın müəllimi Dr. Rüstəm Lazimov, adı çəkilən departmentin müdürü Elnurə Əzizova mənə kömək etdilər. Cox sağ olsunlar. Redaktə işi də asan olmadı. Vaxt məhdudiyyəti olmasa, tərcümə mətni daha mükəmməl ola bilərdi. Mümkün xətalara görə əvvəlcədən üzr istəyirik. İstənilən halda Hüseyin Tövfiqi'nin "Böyük dinlərlə tanışlıq" kitabı Azərbaycan türkçəsində yeni həyata başlayır; oxuculara faydalı olacağını düşünürəm.

Hamlet İsaxanlı

* Hindistanda yazılıb. Hindi allahlar panteonunda əsas yerləri tutan Brahma (tək işi dünyani yaratmaq olub), Śiva (rəqs edən, yixib-dağıdan allah) və Vişnu (yarananı qoruyan) adlı allahlara işaretdir.